

УДК 341.48

DOI 10.32782/chasopyskiivp/2022-2-6

Рибачек Валентин Кіндратович,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри конституційного,
міжнародного права та цивільно-правових дисциплін
Київського інституту інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ЗАБОРОНА ЗЛОЧИНУ ЕКОЦИДУ

Проведено аналіз правової сутності екоциду та його місця в системі злочинів з міжнародного кримінального права. Доведено, що екоцид є міжнародним злочином, завдаючи суспільну небезпеку через посягання на порушення громадського порядку та створення загрози життю населення конкретної території, держави і людства в цілому, руйнуючи або весь комплекс довкілля, або його окремі компоненти. Розглянуто міжнародне співробітництво з питань боротьби з екоцидом, найбільш ефективною формою якого є розробка міжнародних нормативних актів щодо попередження та відповідальності за неправомірні дії. Охарактеризовано діяльність міжнародних організацій з питань криміналізації екоциду на міжнародному рівні, а також встановлено позитивний вплив даного процесу на реалізацію міжнародної безпеки.

Ключові слова: екоцид, екологічна шкода, міжнародне співробітництво, військові конфлікти.

Rybachek Valentyn. International legal prohibition of the crime of ecocide

The analysis of legal essence is conducted of ecocide and its places in the system of crimes from an international criminal law. It is well-proven that ecocide is an international crime, inflicting a public danger through trenching upon a public nuisance and creation of threat to life of population of certain territory, state and humanity on the whole, destroying or all complex of environment, or him separate components. International cooperation is considered on questions a fight against ecocide the most effective form of that is development of international normative acts in relation to warning and responsibility for wrong acts. Activity of international organizations is described on questions of criminalization of ecocide at an international level, and also positive influence of this process is set on realization of international safety.

Key words: ecocide, ecological harm, international cooperation, soldiery conflicts.

Постановка проблеми. Однією із головних проблем людства на сьогодні разом із забезпеченням миру, подоланням голоду, є вирішення екологічної безпеки на планеті та збереження біорізноманіття, проблеми яких обумовлюються інтенсивним забрудненням і погіршенням якості навколишнього природного середовища, що спричиняється різними господарсько-економічними, військово-політичними факторами, і, насамперед, умисними діями. Одним із найнебезпечніших правопорушень при цьому є екоцид, що дає підстави розглядати його як злочин проти безпеки людства та довкілля.

Стан опрацювання. Теоретичною та практичною основою для написання цієї статті слугували міжнародні правові акти та конвенції з питань екологічної безпеки, праці вчених-правознавців: Балюк Г.І., Гетьмана А.П., Куцевич М.П., Орехова С.М., Поліщук Г.С., Турлової Ю.А., Яцик А.В. та ін.

Виклад основного матеріалу. Актуальність даної теми обумовлена порушенням і значним погіршенням екологічної безпеки на міжнародному і національних рівнях, а також у зв'язку зі здійсненням певної діяльності деяких держав, зростанням кількості правопорушень проти людства

і проти екології. Так, в Україні внаслідок військових дій РФ (з лютого 2022 р.) зафіксовано понад 300 випадків екоциду: понівечені снарядами та бомбами поля, спалені ліси, небезпечне для людей повітря через пожежі на нафтобазах, забруднення Чорного та Азовського морів тощо. Війна не проходить безслідно ні для людей, ні для міст, ні для довкілля [1]. Міжнародне співробітництво держав і міжнародних організацій спрямовується на забезпечення всебічного розвитку і захисту навколишнього середовища, а також міжнародної криміналізації екоциду і прийняття уніфікованого міжнародного нормативного акту, що регулюватиме і регламентуватиме захист всього людства від екологічної катастрофи, викликаной антропогенними і природними чинниками.

Екоцид (від грец. *oikos* – дім, середовище і лат. *caedere* – убивати, букв. знищення роду, племені) – знищення життєвого простору народу за допомогою застосування дефоліантів, гербіцидів, руйнації дамб та інших споруд, знищення рослинного чи тваринного світу, є міжнародним злочином [2, с. 115-116].

Відповідно до ст. 16 Конституції України забезпечення екологічної безпеки і дотримання еколо-

гічної рівноваги на території України є обов'язком держави [3]. Кримінальна відповідальність за найбільш соціально небезпечні діяння в сфері екології встановлена Кримінальним кодексом України (далі – КК України). Так, у ньому екологічними злочинами визначаються передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні діяння, які посягають на навколишнє природне середовище чи його окремі сфери (повітря, землю, надра, води тощо). На думку фахівців, найбільш тяжким та серйозним екологічним злочином є саме екоцид, відповідальність за який визначена ст. 441 КК України. Так, саме за цією статтею – екоцид – це масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу [4]. Тобто, з урахуванням даної норми, можна стверджувати, що об'єктивну сторону злочину екоциду становлять: масове знищення рослинного або тваринного світу, погіршення стану (отруєння) атмосфери або водних ресурсів, отруєння, забруднення земельних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу. Слід підкреслити, що кожна із зазначених у ст. 441 КК України протиправних дій характеризується можливістю спричинити екологічну катастрофу. Це має принципове значення для відмежування даного злочину- екоциду, від злочинів проти довкілля. Згідно з Кримінальним кодексом України здійснення екоциду карається позбавленням волі на строк від 8 до 15 років, тобто до винних осіб у вчиненні цього злочину застосовуються значно жорсткіші та серйозніші санкції [4, с. 80].

Екоцид, в міжнародному праві розглядається, як протиправні і навмисні дії одного або декількох суб'єктів міжнародного права щодо руйнування навколишнього середовища і (або) його компонентів, мають широкі і довготривалі наслідки і зв'язані з серйозним порушенням зобов'язань перед міжнародною спільнотою і заподіянням шкоди життєвим інтересам нинішнього і майбутніх поколінь людей [5].

Особливо тяжкою формою екоциду є воєнний екоцид – порушення екосистем середовища проживання людини в результаті бойових дій, які мають військову і політичну мету. Тож не дарма, вважається, що проблема екоциду бере свій початок з війни США у В'єтнамі, коли протягом 1967 – 1972 рр. збройними силами США проводились операції з використанням хімікатів дефоліантів, через що були знищені тропічні ліси на площі близько 2 млн га і понад 40% площі сільськогосподарських угідь. Все це підірвало лісове та сільське госпо-

дарство багатьох районів Індокитаю і призвело до загибелі та каліцтва понад 2 мільйонів людей [6]. Але, слід зазначити, що прояви екоциду відбувалися і раніше: це і застосування хімічної зброї масового ураження поблизу містечка Іпр (Бельгія) у 1915 р., що спричинило не лише смерті солдатів, але й завдало значної шкоди довкіллю; вивезення німецькими загарбниками чорнозему з Північної та Східної України під час Другої Світової війни, що значно зменшило гумусний прошарок певних територій тощо. Із новітньої історії слід вказати на використання у 2004 р. американськими військами боєприпасів, які містили фосфорні сполуки, при бомбардуванні м. Фалуджа (Ірак), що спричинило не лише масові жертви серед людей, але й катастрофічне забруднення навколишніх ґрунтів фосфорними сполуками; цілеспрямовані обстріли Авдіївського коксохімічного заводу (Донецька область) у 2014- 2015 рр. Руйнування інфраструктури цього підприємства становило величезну загрозу викидів небезпечних хімічних сполук у довкілля [7], а також бомбардування у 2022 р. нафтобаз та газопроводів, ТЕС, знаходження невідготтовлених осіб на територіях АЕС України, пограбування їх тощо. Так, за даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України понад 900 заповідних територій знаходяться у небезпеці: лісові та степові пожежі, загибель рідкісних видів фауни, забруднення ґрунтів трупними сполуками, паливом, залишками розбитої техніки, нерозірваними снарядами та інш. Як приклади можна навести знищення Кінбурської коси та екологічну катастрофу багатостраждального Маріуполя [8].

Особливе місце в теоретичній розробці поняття екоциду як міжнародного злочину, способів його здійснення в умовах агресивної війни належить в'єтнамським юристам.

У травні 1977 р. була підписана Міжнародна конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів знищення природного середовища. Згідно з Конвенцією, країни (в т. ч. і РФ) не повинні вдаватись до військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, які (засоби) мають широкі, довгострокові чи серйозні наслідки, в якості методів руйнування, завдання шкоди чи нанесення збитків іншій державі-стороні Конвенції [9].

Слід підкреслити, що юридичне визначення екоциду з'явилося відносно недавно в контексті шкоди екосистемам та зміни клімату.

У доктрині міжнародного права не вироблено загальноновизнаного поняття «екоцид» як серйозного міжнародно-протиправного діяння, що

вимагає встановлення особливого режиму відповідальності. Виділення даного виду протиправних дій і встановлення відповідальності за них визначаються життєвими інтересами забезпечення миру і безпеки, в т. ч. екологічної. Інтереси міжнародного співтовариства вимагають встановлення особливої відповідальності не тільки за такі серйозні міжнародні правопорушення, як геноцид, апартеїд, а й за руйнування навколишнього середовища.

Міжнародні організації неодноразово зверталися до питання криміналізації екоциду. Так, у 1954 р на шостій сесії Комісії міжнародного права ООН до проекту Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства включалися злочини, що завдають серйозної шкоди навколишньому середовищу, однак які, на наступних сесіях (через незадоволення деяких держав) були виключеними зі складу злочинів, що регламентують нанесення значної шкоди навколишньому середовищу [10].

Комісія міжнародного права ООН ще в 1976 р. в Проекті статей про міжнародну відповідальність держав за правопорушення (ст. 19) віднесла до міжнародних злочинів «серйозне порушення міжнародного зобов'язання, основоположного для охорони навколишнього середовища, також як і зобов'язань, які забороняють масове забруднення атмосфери і морів». Проте в доктрині міжнародного права даний підхід отримав неоднозначну оцінку, в зв'язку з чим в 2000 р. Комісія ООН з міжнародного права виключила поняття «злочин» при оцінці міжнародних протиправних діянь держав [5].

Міжнародне співробітництво по боротьбі з правопорушеннями, що завдають шкоди навколишньому середовищу, передбачає різні форми взаємодії держав і міжнародних організацій з метою недопущення нанесення неоправданої шкоди природному середовищу і людству в цілому. Так, найбільш ефективним засобом взаємодії є створення нормативних актів і вироблення рекомендацій з окремих питань.

Основними міжнародними актами з охорони довкілля і протидії екологічним правопорушенням є: Положення про закони і звичаї сухопутної війни від 18.10.1907 р.; Міжнародна конвенція про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою від 29.11.1969 р.; Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 10.12.1976 р.; Додатковий Протокол I до Женевських Конвенцій від 12.08.1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, прийнятий на дипломатичній

конференції в Женеві від 08.06.1977 р.; Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великі відстані від 13.11.1979 р.; Конвенція про збереження морських живих ресурсів Антарктики від 20.05.1980 р.; Всесвітня Хартія природи від 28.10.1982 р.; Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку від 14.06.1992 р.; Конвенція про захист навколишнього середовища за допомогою кримінального законодавства від 04.11.1998 р. [5].

Вказані міжнародні акти регламентують: військові права і обов'язки, склад збройних сил воюючих сторін, правовий статус військовополонених і їх зміст, правовий статус хворих і поранених, права і обов'язки воюючих сторін щодо них, заборона застосування певних засобів нанесення шкоди; підстави відшкодування і звільнення від відшкодування шкоди особам від забруднення, витоку, зливу нафти з суден; обов'язок держав не застосовувати використання засобів впливу на природне середовище у ворожих цілях, що мають серйозні наслідки; обов'язок при веденні військових дій піклуватися про захист природного середовища від довготривалого збитку; обов'язок охорони людини і довкілля від забруднення повітря, скорочувати і запобігати його забруднення, здійснювати обмін інформацією, науково-дослідною роботою по питань викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря; запобігання скороченню чисельності популяцій морських живих ресурсів в певних територіях, підтримка екологічних зв'язків між популяціями, вжиття заходів до збереження і відновлення морських живих ресурсів; проголошення людини як частини природи, повагу природи і не порушення її основних процесів, помірне використання природних ресурсів; право на здорове життя в гармонії з природою.

Великим зрушенням у питанні міжнародної заборони екоциду стала заява Міжнародного кримінального суду (МКС) у 2016 р. про те, що також прийматимуться до уваги злочини, пов'язані з «руйнуванням довкілля», «експлуатацією природних ресурсів», «незаконним відчуженням» землі тощо – але в контексті злочинів проти людяності [11]. 22 червня 2021 р. було оголошено про нове юридичне визначення терміну «екоцид» після того, як група незалежних експертів (далі – ГНЕ) на замовлення Фонду «Стоп екоцид» розробила його визначення з метою встановлення нового міжнародного кримінального злочину відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду (РС МКС). На їхню думку, подібний вид міжнародного злочину міг би підпадати під юрисдикцію МКС. Автори ГНЕ визначають

екоцид як вчинення «незаконних чи умисних дій, із усвідомленням значної ймовірності того, що ці дії спричинять серйозну або масштабну чи довгострокову шкоду навколишньому середовищу» [12]. У грудні 2019 р. в письмовій заяві члена парламенту Мальдів А. Саліма містився заклик до держав-учасниць МКС визнати жертви зміни клімату «невід'ємною частиною міжнародної системи кримінального правосуддя». Він пояснив, що незважаючи на те, що такі країни, як Мальдіви, «борються з часом», аби запобігти кліматичній катастрофі, найбільші в світі країни-джерела викидів залишаються бездіяльними. «Прийшов час, – заявив він, – розглянути поправку до РС МКС, яка оголошувала б злочинними дії, рівнозначні екоциду». Вищезазначені факти обумовили відновлення діяльності з криміналізації екоциду, який було почато ще з 1970-х років [13].

У більшості країн світу екоцид позиціонується як різновид військового злочину, причому сам термін «екоцид» не вживається. Наприклад, згідно зі ст. 104 Кримінального кодексу Естонії, встановлена відповідальність за «свідомий вплив на навколишнє середовище в якості методу ведення війни, якщо це спричинило заподіяння великої шкоди навколишньому середовищу» [5].

Статус самостійного злочину екоцид має в кримінальних кодексах всього лише декількох держав світу (країни СНД, В'єтнам, Колумбія, Монголія). Однак і тут повної уніфікації з даного питання не спостерігається. Зокрема, в КК РФ і більшості країн СНД (Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан) під екоцидом розуміється «масове знищення рослинного і тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, здатних викликати екологічну катастрофу», тоді як в КК Вірменії і Монголії в якості обов'язкової ознаки цього злочину виступає не можливість, а сам факт настання екологічної катастрофи [5].

Що стосується Республіки Таджикистан, то вона окремою ст.399 свого КК узаконила як злочинне діяння «біоцид» – застосування ядерної, нейтронної, хімічної, біологічної, бактеріологічної або іншої зброї масового враження з метою знищення людей та навколишнього природного середовища. Покарання за цей злочин – позбавлення волі на строк від 15 до 25 років або довічне ув'язнення чи смертна кара [14].

Робота з криміналізації екоциду на міжнародному рівні триває. Так, у грудні 2020 р. було оприлюднене прагнення групи юристів під керівництвом Ф. Сендсома (колишнього судді МКС) сформулювати юридичне визначення «екоциду»

та віднести його до міжнародних злочинів проти людства, як військові злочини, геноцид тощо [15]. Міжнародне суспільство прагне вивести екоцид із рангу злочину, що обумовлюється військовими діями, в окремий вид злочинної дії, що може існувати й поза військовими діями. Цю ідею підтримує уряд Бельгії, острівні держави Тихого та Індійського океанів, суддя Верховного суду Республіки Замбія, президент Франції Е. Макрон. Так, юрист П. Хіггінс спільно з колегами розробили нормативну базу з питань екоциду. Основною ідеєю даного законопроекту є здійснення дій щодо запобігання і заборони екоциду як антропогенного, так і природного. Законопроект передбачає обов'язок на міжнародному рівні з надання допомоги урядам різних держав з метою запобігання ризику значних порушень екосистем і довгострокового екологічного збитку, а також запобігання загибелі всього людства. Також пропонується надання допомоги державам, які в тих чи інших ситуаціях схильні до екологічної катастрофи [16].

Отже, екоцид – це протиправні та навмисні дії суб'єкта міжнародного права щодо руйнування довкілля або його компонентів, які мають значні та довготривалі наслідки та пов'язані із серйозними порушеннями зобов'язань перед міжнародною спільнотою щодо заподіяння шкоди життєвим інтересам нинішнього й майбутнього поколінь людей.

Таким чином, можна стверджувати, що екоцид – це:

- міжнародний екологічний злочин, метою якого є спричинення руйнації або нанесення втрат довкіллю (або його окремим компонентам);
- може відбуватися як в період військових дій, так і в мирний час;
- наслідки протиправних дій носять значний та тривалий характер;
- вчинені з усвідомленням значної ймовірності завдання шкоди такими діями;
- стосуються як загрози біоценозам та всього природного комплексу, так і руйнації антропогенних об'єктів, які спричиняють погіршення безпеки життєдіяльності;
- порушують міжнародні зобов'язання щодо правил дотримання екологічної безпеки;
- забезпечують стійке погіршення та забруднення значних територій;
- сприяють довготривалим екологічним порушенням, ускладненням екологічної ситуації, настанню екологічної катастрофи.

Наразі в Україні існує дисциплінарна, адміністративна, цивільна і кримінальна відповідаль-

ність за порушення екологічного законодавства, про що вказано у ст. 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Кримінальна відповідальність за екологічні злочини – це найсуворіший вид відповідальності. Він конкретизується у розділі 8 Кримінального кодексу України, і по окремих статтях передбачає до 10-12 років позбавлення волі. До таких злочинів відноситься і екоцид [4].

Слід вказати, що досвід притягнення РФ до відповідальності через її воєнні злочини уже існує. Так, маємо прецедент притягнення РФ до відповідальності та вимоги щодо компенсації громадянам України моральної та матеріальної шкоди через анексію Криму. Військові дії РФ в Україні порушують не лише національне, але й міжнародне право та міжнародні звичаї. Передусім це порушення Статуту ООН, а також порушення додаткового Протоколу до Женевських конвенцій 1949р., який у ст. 55 говорить про захист довкілля та вказує на необхідність виявлення турботи про захист природного середовища від широкої, довготривалої і серйозної шкоди при веденні воєнних дій. Також дії сторони-агресора порушують низку міжнародних угод у сфері захисту довкілля, ядерної безпеки та інших сферах. Як зазначають експерти, «такі дії без сумніву стануть предметом розгляду на міжнародному рівні, і Україна повинна бути готова надати переконливі докази вчинення армією РФ злочину-екоциду, завдання збитків елементам довкілля, і рішення національних судів в кримінальних, цивільних, господарських справах проти агресора слугуватимуть доказами на міжнародному рівні та можуть стати правовою передумовою для пред'явлення вимог про виплату таких збитків через міжнародні механізми» [8].

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що зростання кількості злочинів, спрямованих проти природного середовища, здатне привести до негативних наслідків і загрози біологічним основам життя на Землі. Міжнародна боротьба з проявами екоциду повинна мати відповідну правову регламентацію, яка кореспондувалась би зі ступенем суспільної небезпеки протиправних дій та ступеня тяжкості наслідків, а також враховувати причини та умови скоєння протиправних дій.

Міжнародне співробітництво щодо боротьби з екоцидом має важливе значення для реалізації та підтримки міжнародного миру і безпеки, а отже, захисту всього людства. Вказані напрями вдосконалення міжнародного визнання екоциду, свідчать про наявну існуючу можливість того, що екоцид буде криміналізованим, а наявність такої статті буде не лише простою формальністю (бо зараз її називають «мертвою» статтею) в багатьох кримінальних кодексах, а й дозволить реалізуватись в реальних кримінальних справах, які не будуть маскувати цю статтю під інші менш тяжкі кримінальні злочини.

Закріплення на міжнародному рівні екоциду як злочини проти миру і безпеки людства дозволить впливати на певні держави, щоб їхні рішення, які можуть спричинити та обумовити значні збитки або загибель довкілля, кваліфікувалися вже як міжнародні злочини. Також криміналізація екоциду на міжнародному рівні дозволить заповнити прогалини законодавства про охорону навколишнього середовища, сприяти захисту і розвитку довкілля.

Таким чином, екоцид обов'язково має бути закріплений на рівні міжнародних нормативних актів, з єдиним та ефективним механізмом протидії цьому злочину.

ЛІТЕРАТУРА:

1. В. Приседська, В. Шрамович. Спустошені землі. Якою буде природа України після війни. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/extra/mwu5sxghvc/ukraine_war_damaged_nature.
2. Яремчук В. Д. Історія держави і права зарубіжних країн: універсальний довідник. Львів: Видавництво «БОНА», 2015. 400 с.
3. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25. Ст. 131.
5. Проблеми врегулювання складу злочину про екоцид: вітчизняне та зарубіжне законодавство. URL: http://lib-net.com/content/9455 - Problemi_vregyuvannya_sklady_zlochiny_pro_ekocid_vitchiznyane_ta_zarybijne_zakonodavstvo.htm.
6. Екоцид. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
7. Василенко І. П. Прокуратура відкрила кримінальне провадження через екоцид на Донбасі. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/29245689.html>.
8. Лиховид І. За екоцид теж відповідатиме Росія. URL: <http://m.day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/za-tkocyd-tezh-vidpovidatyme-rosiya> 10 травня 2022.
9. Конвенція про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 18 травня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_258#Text.

-
10. Проект кодекса преступлений против мира и безопасности человечества. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_comv/conventions/code_of_offences.shtml.
 11. ICC Prosecutor, Fatou Bensouda, publishes comprehensive Policy Paper on Case Selection and Prioritisation of 15 September 2016. URL: www.icc-cpi.int/Pages/item.aspx?name=pr1238.
 12. Ambos K. Protecting the Environment through International Criminal Law. Blog of the European Journal of International Law. Oxford, 2021. URL: <https://www.ejiltalk.org/protecting-the-environment-through-internationalcriminal-law/>.
 13. Phillips S. K. Unpacking «Ecocide»: a Note of Caution for International Criminalization. SEI. Stockholm. 2021. URL: <https://www.sei.org/perspectives/unpacking-ecocide-international-law/>.
 14. Уголовный кодекс Республики Таджикистан от 21.06.1998 г. (с изменениями и дополнениями). URL: <https://jonline.zakon.kz/Document/?doc-id=30397325#pos=3814;-46>.
 15. International lawyers draft plan to criminalise ecosystem destruction. URL: <https://www.theguardian.com/law/2020/nov/30/international-lawyers-draft-plan-to-criminalise-ecosystem-destruction>.